

Krajobraz sakralny związany z ciekami wodnymi, na przykładzie „Szlaku kościołów drewnianych wokół Puszczy Zielonka”

Elżbieta Raszeja, Ewa de Mezer

Sacred Landscape
Connected with Water
Flows, Based on the
Study of 'The Trail of
Wooden Churches in
Zielonka Forest'

Wprowadzenie

Introduction

Polonia Maior¹ jako najstarsza dzielnica Państwa Polskiego może poszczycić się ogromnym bogactwem form i treści obecnych w krajobrazie kulturowym. Wszelkie badania i analizy krajobrazowe na terenie Wielkopolski powinny uwzględniać tę historyczną prawdę, poprzez jej pryzmat opisywać krajobraz kulturowy, jako syntezę działań czynników przyrodniczych i antropogenicznych. W Wielkopolsce te czynniki splatają się nieprzerwanie w wielowiekowej historii osadnictwa sięgającego czasów Polan.

Podobnie w przypadku rozpatrywania krajobrazu sakralnego nie sposób pominąć faktu, iż właśnie historyczny krajobraz Wielkopolski był sceneryą przyjęcia chrztu przez Mieszka I. Jest to istotne, zważywszy na specyfikę krajobrazu sakralnego, w którym oprócz działań przyrody i codziennych prac ludzkich, obecne są ślady wierzeń i idei. Pojawiają się więc w krajobrazie znacznie trudniejsze do zbadania i zanalizowania treści niematerialne i poza strukturalne, które co istotne, nie tylko pozostają w ścisłym związku z określonym fragmentem przestrzeni, ale również go formują.

Drewniane kościoły w krajobrazie kulturowym Wielkopolski

Wooden churches in Wielkopolska cultural landscape

Świątynie katolickie stanowią nieodłączny element krajobrazu kulturowego Wielkopolski od początków chrześcijaństwa na ziemiach polskich. Chociaż wciąż nie rozstrzygnięto czy Mieszko I postawił wpierv kościół murowany czy drewniany, nie ulega wątpliwości, że na terenie dzisiejszego województwa wielkopolskiego powstał pierwszy, polski drewniany kościół². Najstarsza znana wzmianka o drewnianej świątyni pochodzi z 1003 roku dotyczy kościoła z Międzyrzecza lub z Kazimierza pod Poznaniem.

Drewniane świątynie zwane też drzewnymi³, najliczniej pojawiły się w Polonii Maior, jak i w całym kraju po soborze laterańskim. Powstały wówczas na przestrzeni wieków od XIII do XV setki kościołów drewnianych i wykształciły się cztery regionalne odmiany gotyckiej drewnianej świątyni – wielkopolska, małopolska, śląska i mazowiecka. Następnie, drewniane budownictwo sakralne wznoszono masowo w XVII i XVIII wieku, jako następstwo kontrreformacji oraz w ramach odbudowy zniszczonych po wojnie trzydziestoletniej.

XVIII wiek to także rozkwit *drewnianego baroku* i *barokizacji*⁴. Z tego okresu pochodzi najwięcej zachowanych i znanych, obecnych we współczesnym krajobrazie świątyń.

Wielkopolska, w przeciwieństwie do wielu innych regionów Polski (np. Małopolska, Podkarpacie czy Śląsk), nie jest powszechnie utożsamiana z kościołami drewnianymi. Co istotne, ma to bezpośredni związek z ostatnimi dwustu laty, gdy działania zaborcy pruskiego⁵, a także po części polityka władz kościelnych preferujących murowane świątynie, przyczyniły się do zaniku wielowiekowej tradycji wznoszenia drewnianych kościołów. Tym samym, Polonia Maior utraciła swe dziedzictwo kulturowe pod postacią żywej tradycji i umiejętności ciesielskich znacznie wcześniej niż inne regiony kraju. Mimo dziejowych przeciwności na ziemiach wielkopolskich zachowało się aż 230 drewnianych kościołów⁶. Często stanowią one jedyne relikty historycznej drewnianej zabudowy Wielkopolski, obok towarzyszących kościołom dzwonnicy i coraz rzadszych młynów wietrznych oraz zabudowań gospodarczych. Już od połowy XIX wieku drewniane kościoły były uważane za przejaw *polskiego odcienia w architekturze*⁷ oraz postrzegane jako dzieło *ludowego talentu twórczego, skarbiec ludowego budownictwa, łącznik z minionymi wiekami*⁸.

Dla wszystkich wymienionych powyżej przyczyn, trzeba z całą mocą stwierdzić, że kościoły

drewniane Wielkopolski zasługują na szczególnie troskliwą opiekę, nie tylko w wymiarze zachowania samej bryły obiektu jako zabytku architektonicznego, ale także, a może przede wszystkim, jako ważnego elementu krajobrazu kulturowego i sakralnego, wyrażonego poprzez odpowiednią ekspozycję krajobrazową.

Ekspozycja kościołów drewnianych w krajobrazie sakralnym

Exposition of wooden churches in sacred landscape

Ekspozycja kościoła ma ogromne znaczenie dla jego funkcji jako nośnika znaczeń w krajobrazie. Aby ochrona *in situ* mogła być uznana za pełnowartościową, winno się zważać na rolę kościoła w przestrzeni oraz jego związek z otoczeniem. Dbałość o relacje widokowe, zachowanie harmonii krajobrazu i ładu przestrzennego, wykracza w tym przypadku dalece poza ochronę samej bryły architektonicznej. Kościół (nie tylko drewniany, lecz każda świątynia) stanowił od wieków dominantę w krajobrazie kulturowym. Wieża kościoła wyróżniała się w panoramie miast, miasteczek i wsi. Był to punkt orientacyjny w przestrzeni, z daleka informował wędrowca o zbliżaniu się do siedzib ludzkich. W przypadku niewielkich jednostek osadniczych, aż do XVIII

wieku była to jedyna wyróżniająca się w panoramie wsi budowla (pominając średniowieczne obronne wieże rycerskie). Dopiero w dobie baroku własność świecka zaczęła zaznaczać silnie swoją obecność w krajobrazie, podkreślając swe *dominium*. Do tego czasu kościół całkowicie dominował nad otaczającą go przestrzenią. *Sacrum* za pomocą kościelnej wieży symbolicznie podporządkowywało sobie *profanum* – miejsce życia. W religii chrześcijańskiej tworzenie osad ludzkich uważano za *creatio nova* wobec otaczającej rzeczywistości świata zastanego, będącego dziełem Boga – *creatio ex nihilo*⁹. Dzięki temu człowiek wypełniał starotestamentowe dziedzictwo czyniąc sobie ziemię poddaną. W języku architektury krajobrazu należy użyć stwierdzenia, że w ten sposób powstał krajobraz kulturowy. Równocześnie, ludzkie społeczności tworząc siedliska pragnęły zapewnić sobie łączność ze światem transcendentnym. Miejsce życia łączyło się z miejscem modlitwy, które z czasem przybrało postać świątyni. W krajobrazie sakralnym kościół jest nie tylko najważniejszym jego elementem i nośnikiem znaczeń, ale także przejawem *hierofanii*¹⁰, czyli zaistnienia *sacrum* w rzeczywistości *profanum*. Ponadto, kościół jako dominanta w krajobrazie kulturowym stanowi *axis mundi* w krajobrazie sakralnym, czyli łącznik między ziemią a niebem¹¹. W szczególnych przypadkach świątynia wznoszona była w miejscach objawienia

się Boga, jako czytelny i trwały znak *teofanii*¹². Kościół stanowi równocześnie *res scara*, bo choć przez człowieka wzniesiony i uświęcony ludzkim obrzędem, pozostaje własnością Bożą – *domus dei*.

Odpowiednia ekspozycja krajobrazowa jest niezbędnym warunkiem, aby świątynia mogła spełniać rolę dominanty w krajobrazie kulturowym oraz *axis mundi* w krajobrazie sakralnym. Dla tej przyczyny kościoły wznoszono zazwyczaj w miejscach, które przez swoje naturalne ukształtowanie terenu gwarantowały odpowiednie wyeksponowanie świątyni. Zazwyczaj wybierano wzniesienia i pagórki. Analizując ekspozycję kościołów w krajobrazie sakralnym, nie sposób nie uwzględnić również teologicznego znaczenia pagórków. Góra w chrześcijaństwie jest obecna w szczególny sposób. Opisy biblijne często wskazują na górę jako miejsce ważnych wydarzeń (Mojżesz odbierający tablice dekalogu, przemienienie Chrystusa, kazanie na górze czy wreszcie męczeńska śmierć na Golgocie). Góry, wzniesienia terenu, podobnie jak drabina Jakuba, stanowią pierwotne *axis mundi*, miejsce łączności ze światem transcendentnym. Wskazuje to wyraźnie, iż położenia świątyń na wzgórzach nie można eksplikować jedynie ich widocznością w terenie, ale również treściami religijnymi.

Podobne rozważania można przeprowadzić analizując związki kościołów z dolinami cieków wodnych. Woda stanowi doskona-

łe przedpole ekspozycji, sama w sobie pozostając elementem wartościowym i interesującym. Kościoły często wznoszono w pobliżu rzek, co ma związek z sytuowaniem osad ludzkich w pobliżu wody, ale ma także swoje odniesienia do Biblii. *Woda toczy swe nurty przez całą Biblię*¹³ od bezkresu wód, nad którymi unosił się Duch Boży, po wodę która wyłynęła z boku Chrystusowego. Motywy akwaticzne w Starym i Nowym Testamencie często przybierają również postać rzeki. Rzeki kreśliły granice rajskiego Edenu. Chrzcielne wody Jordanu to najpełniejsze w chrześcijaństwie przesłanie kryjące się pod postacią wody, jako znaku działania Boga – Ducha Świętego w ochrzczonej¹⁴. Wydaje się więc koniecznym uwzględnić ową symbolikę wody analizując ekspozycję kościołów związaną z dolinami cieków wodnych, nawet jeżeli dzisiejsi chrześcijanie w nurcie rzeki nie dostrzegają odniesień do swej religii.

Wszystkie powyższe spostrzeżenia odnoszą się w sposób szczególny do krajobrazu kulturowego i sakralnego Wielkopolski. Świątynie sytuowano tu w krajobrazie uformowanym przez ostatnie zlodowacenie. Tereny Wielkopolski charakteryzują się rzeźbą młodoglacjalną, obfitują w liczne moreny różnych typów, których pasma widoczne są między innymi pod postacią pagórków i niewielkich wzniesień. Krajobraz pełen jest rzek, jezior i cieków wodnych różnych wielkości. Niektóre z nich zanikają w ostatnich dziesięciole-

ciach w wyniku drastycznego obniżania się poziomu wód gruntowych w regionie. Mimo tych procesów, ukształtowana przez wodę na przestrzeni tysiącleci rzeźba terenu pozostaje trwała, warunkując ekspozycję krajobrazową kościołów, choć czasem percepcja odbiorcy nie wiąże jej już z wodą. Przy zaniku cieków wodnych krajobraz sakralny traci walory estetyczne, a także ubożeje w znacznie większym stopniu, pozbawiony znaczeniowych związków z wodą.

Kościół drewniany wokół Puszczy Zielonka związane z dolinami cieków wodnych – analiza ekspozycji

Wooden churches around Zielonka forest connected with valleys of water flows – the analysis of exposition

W odniesieniu do powyższych rozważań teoretycznych podjęto temat badawczy dotyczący cech ekspozycji kościołów w krajobrazie sakralnym związanej z ciekami wodnymi. Analizę przeprowadzono na obszarze otaczającym Park Krajobrazowy Puszcza Zielonka, w środkowej Wielkopolsce na północ od Poznania. Puszcza Zielonka jest jednym z największych kompleksów

leśnych w Wielkopolsce, a największym w okolicach Poznania. Obszar od lat 30. XX wieku nazywany puszcza¹⁵, w 1993 roku został objęty ochroną. Park Krajobrazowy Puszcza Zielonka zajmuje powierzchnię ponad 11 000 ha, z czego 80% stanowią tereny leśne. Fenomen zachowania tak dużego zalesionego obszaru w pobliżu Poznania, a więc w regionie od wieków poddawany silnej presji osiedleńczej, związany jest z uwarunkowaniami geologicznymi. Puszcza położona na obszarze moreny dennej z przewagą piasków sandrowych stanowiła tereny nieprzydatne pod uprawę. Z tej racji, osadnictwo na terenie Puszczy nie rozwijało się¹⁶. Obecnie na obszarze Parku znajduje się zaledwie kilka niewielkich wsi i osad, lecz wokół niego istnieje wiele dobrze rozwiniętych wsi o charakterze rolniczym. Zachowało się w nich wiele drewnianych kościołów, które są dzisiaj elementami „Szlaku kościołów drewnianych wokół Puszczy Zielonka”. Dwanaście z nich zostało objętych badaniami, których celem było określenie relacji krajobrazowych wynikających z sąsiedztwa z wodą.

Metoda analiz

Analizie poddano ekspozycję krajobrazową świątyń. Badano ekspozycję bierną, rozumianą jako widoki w kierunku obserwowanego kościoła oraz ekspozycję czynną, jako widoki spod świątyni na okolicę¹⁷. Obserwacje przeprowadzono w latach 2007–2008 ze stałych punktów widokowych, powtarzając badania we wszystkich porach roku. Zebrano dokumentację fotograficzną i ry-

sunkową, uwzględniając zmienny stan ulistnienia roślin drzewiastych. Wykorzystano materiały kartograficzne zarówno współczesne, jak i historyczne (mapy pruskie) oraz ikonograficzne. Na bazie mapy topograficznej w skali 1: 10 000 wykonano analizę hipsometryczną. Ważnym aspektem badań był związek kościołów i ich ekspozycji z dolinami cieków wodnych. W pierwszym etapie badano związek kościołów z wodą, a następnie analizowano usytuowanie kościołów w stosunku do rzeźby terenu. Przeprowadzono również analizę usytuowania kościołów w obrębie jednostek osadniczych. Studium krajobrazu zawierało analizę osi widokowych (rodzaj i ilość) oraz ocenę przestrzeni wokół kościołów. W pracy zastosowano metody rejestracji i odwzorowania graficznego na mapach, szkicach odręcznych oraz na fotografiach.

Wyniki analiz

Wykazano, że na dwanaście badanych obiektów, osiem związanych jest z ciekami wodnymi, a jeden z jeziorem (związek z rzeką – Tab. I – kolumny 10, 11, 12). Są to świątynie w Długiej Goślinie, Kicinie, Kiszkowo, Raczkowie, Rejowcu, Skokach, Uzarzewie, Wierzenicy oraz w Sławnie. Z dwunastu badanych świątyń osiem położonych jest na terenie wyniesionym, spośród których sześć wybudowano w górnym załomie doliny rzecznej, a dwie na wzniesieniach ukształtowanych przez lodowiec (położenie topograficzne – Tab. I – kolumny 5, 6, 7). Z pozostałych czterech kościołów usytuowanych na terenie płaskim, jeden – w Uza-

rzewie – wybudowano w obrębie doliny rzecznej. Stwierdzono, że jedynie pięć kościołów położonych jest przy większych ciekach wodnych – nad Wełną (Skoki, Raczkowo, Kiszkowo), Cybiną (Uzarzewo) oraz nad rzeką Główną (Wierzeica). Trzy z nich stanowią czytelną dominantę oraz *axis mundi*, dzięki położeniu w obrębie górnego załomu doliny rzecznej. Kościół w Raczkowie utracił odpowiednią ekspozycję poprzez zmianę sposobu dojazdu do kościoła, zaś świątynia w Zarzewie, wzniesiona na terenie doliny rzecznej, znajduje się w obniżeniu terenu. Dodatkowo zaobserwowano, iż tylko jeden kościół w Skokach pozostaje w bezpośredniej relacji widokowej z rzeką, podczas gdy pozostałe cztery, w ramach ekspozycji biernej i czynnej lub czynnej (Kiszkowo), nie posiadają związków widokowych z rzeką. Kościoły w Długiej Goślinie, Kicinie i Rejowcu sąsiadują obecnie z niewielkimi strugami, które stanowią niewidoczny element krajobrazu lub jedynie czasowy, w okresie wiosennych roztopów. Ekspozycja tych świątyń jest jednak determinowana przez ukształtowanie dolin, niegdyś znacznie zasobniejszych cieków. Wyniki badań przedstawiono w formie tabelarycznej (Tab. I) oraz graficznej (ryc. 1, 2, 3). W zestawieniu tabelarycznym uwzględniono, poza wspomnianymi powyżej informacjami, także usytuowanie kościoła w obrębie wsi (kolumny 3 i 4) oraz ilość i rodzaj osi widokowych (kolumny 13 i 14). Całości dopełnia ocena krajobrazowa przestrzeni wokół kościoła (kolumny 15, 16, 17).

Tab. I. Podsumowanie wyników badań ekspozycji krajobrazowej kościołów związanych z ciekami wodnymi

Tab. I. Results of the research on landscape exposition of churches connected with water flows

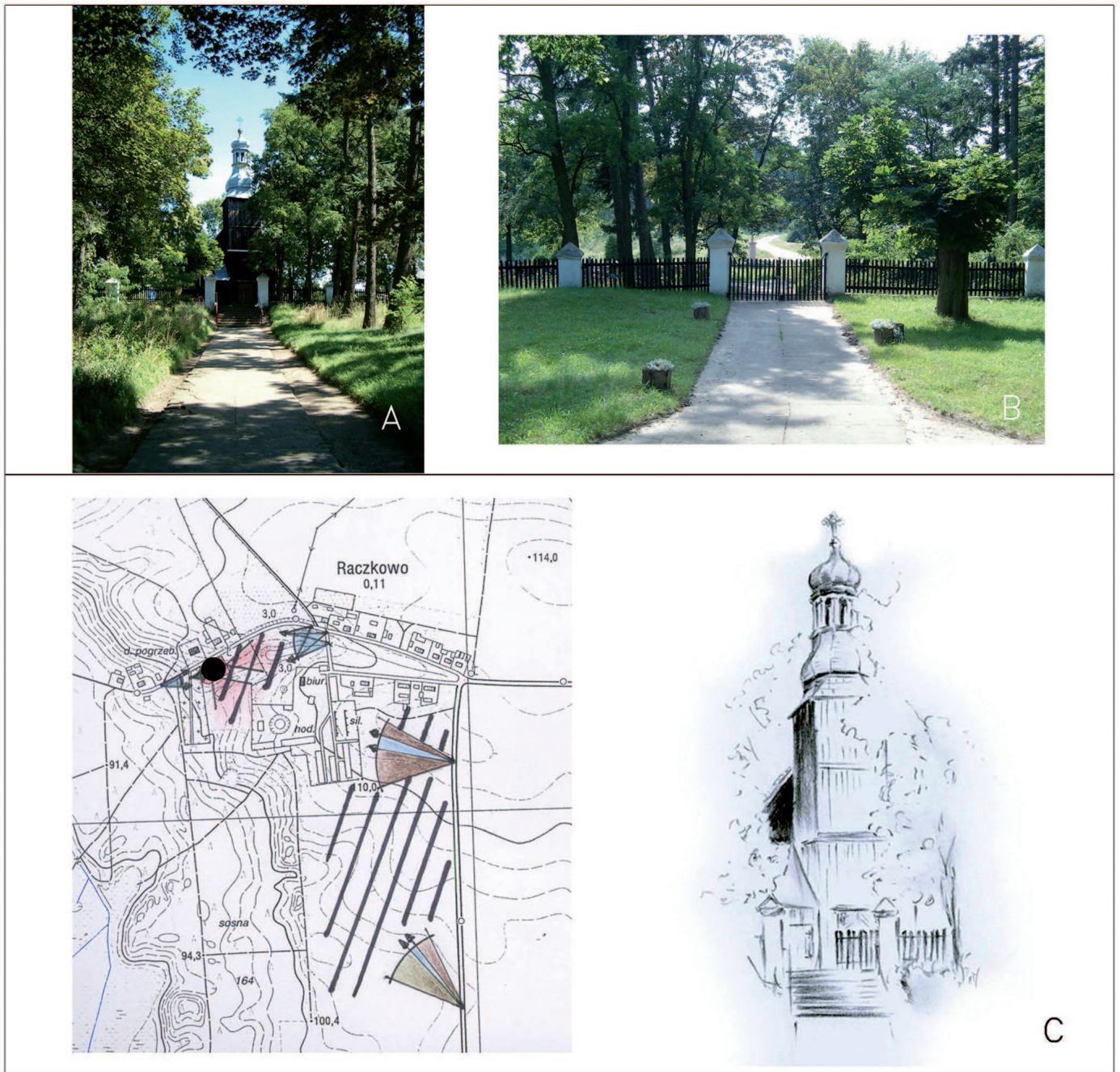
Lp.	Nazwa wsi	Okres powstania kościoła	Usytuowanie we wsi		Położenie topograficzne			Ekspozycja krajobrazowa		ZWIĄZEK Z WODĄ sytuacja krajobrazowo- przestrzenna			Liczba osi widokowych		Ocena bezpośredniego otoczenia kościoła			
			Wewnątrz	Na obrzeżu	Wzniesienie	Górny załom doliny rzecznej	Teren płaski	Bierna	Czynna	10	11	12	13	14	15	16	17	
1	Długa Goślina	pocz. XVII w.	X			X		X			X			1			X	
2	Jablkowo	poł. XVIII w.	X				X							2				X
3	Kicin	poł. XVIII w.	X				X							1			X	
4	Kiszkowo	1. poł. XVIII w.	X			X		X						1			X	
5	Łagiewniki K.*	1. poł. XVIII w.	X				X							2			X	
6	Raczkowo	2. poł. XVIII w.		X			X										X	
7	Rejowiec	1. poł. XVIII w.	X			X		X						1			X	
8	Skoki	1. poł. XVIII w.	X			X		X									X	
9	Sławno	2. poł. XVIII w.		X				X									X	
10	Uzarszewo	poł. XVIII w.		X				X									X	
11	Węglewo	1. poł. XIX w.	X					X									X	
12	Wierzenica	2. poł. XVI w.	X			X												X

* Łagiewniki Kościelne

Ryc. 1. Skoki – bezpośrednia relacja widokowa, element wody widoczny: A – widok na kościół, B – widok spod kościoła, C – analiza cech ekspozycji krajobrazowej

Fig. 1. Skoki – direct visual relation with visible water element: A – view towards the church, B – view from the church, C – the analysis of landscape exposition

Ryc. 2. Raczkowo – brak bezpośredniej relacji, element wody widoczny w krajobrazie: A – widok na kościół, B – widok spod kościoła, C – analiza cech ekspozycji krajobrazowej

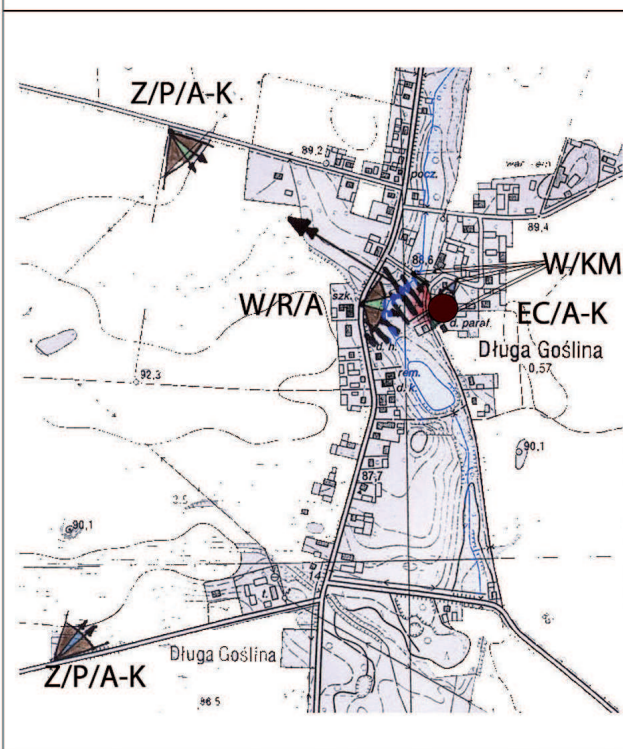
Fig. 2. Raczkowo – no direct visual relation, visible water element: A – view towards the church, B – view from the church, C – the analysis of landscape exposition

A

B

C

Podsumowanie

Conclusion

Wyniki badań przeprowadzonych na obszarze wokół Puszczy Zielonka mogą być pomocne w studiach prowadzonych na innych obszarach nizinnych, gdzie występują

doliny rzeczne. Takie studia powinny być prowadzone w dwóch płaszczyznach, tj. w obrębie zależności przestrzennych i znaczeniowych. Warto odnotować, że na niewielkim obszarze, obejmującym dwanaście kościołów „Szlaku kościołów drewnianych wokół Puszczy Zielonka”, wykryto trzy odmienne sytuacje

krajobrazowo-przestrzenne, które określono odpowiednio jako:

- występowanie bezpośredniej relacji widokowej między kościołem a ciekim wodnym, gdzie element wody widoczny jest zarówno z punktów widokowych ekspozycji czynnej, jak i biernej;

Ryc. 3. Długa Goślina – forma doliny bez widocznego elementu wodnego: A – widok na kościół, B – widok spod kościoła, C – analiza cech ekspozycji krajobrazowej

Fig. 3. Długa Goślina – valleys with no visible water element: A – view towards the church, B – view from the church, C – the analysis of landscape exposition

- brak bezpośredniej relacji z ciekami wodnym, zarówno w ramach ekspozycji biernej jak i czynnej, przy równoczesnym widocznym (czytelnym) elemencie wody w krajobrazie;
- forma doliny cieku wodnego determinuje ekspozycję kościoła, jednak element wodny jest niewidoczny (nieczytelny) w terenie.

Należy podkreślić, że zdecydowana większość kościołów (dziewięć z dwunastu) jest powiązana z ciekami wodnymi. Poprzez ukształtowanie terenu przez wodę i powstałą dolinę rzeczczą, cieki wodne determinują sposób ekspozycji krajobrazowej kościołów. Daje to podstawy do twierdzenia, iż rzeki odgrywają istotną rolę w ekspozycji świątyń jako dominant w krajobrazie kulturowym oraz *axis mundi* w krajobrazie sakralnym.

Ustalono, że doliny rzeczne spełniają dwojaką rolę w ekspozycji kościołów. Stanowią przedpole ekspozycji (dno doliny tworzy płaszczyznę horyzontalną) oraz umożliwiają wyeksponowanie kościoła poprzez położenie na wyniesionym terenie (zbocze doliny jako płaszczyzna wertykalna). W krajobrazie sakralnym rzeka stanowi dodatkowo element symboliczny, odwołujący się do znaczenia wody jako znaku działania Boga – Ducha Świętego, stając nośnikiem treści niematerialnych.

Rola rzeki w ekspozycji krajobrazu sakralnego domaga się pogłębionych studiów. Zaskakującym jest brak opracowań na ten temat, doty-

czących nie tylko analizowanego terenu, ale także całego obszaru Wielkopolski. Odpowiednia ekspozycja krajobrazu sakralnego ma ogromne znaczenie dla prawidłowego zachowania dziedzictwa kulturowego drewnianych kościołów. W świetle niniejszych badań, które wskazują na ważną rolę rzeki w ekspozycji świątyń, koniecznym staje się kompleksowe spojrzenie na ochronę zabytków i dolin rzecznych im towarzyszących.

Ryciny wykonała E. de Mezer.

Figures by E. de Mezer.

Elżbieta Raszeja

Ewa de Mezer

Katedra Terenów Zieleni
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
Department of Landscape Architecture
Poznań University of Life Sciences

Przypisy

¹ Nazwę Polonia Maior spotyka się w źródłach pisanych od XIII w., jako określenie najstarszej dzielnicy rozrastającego się państwa polskiego (Łęcki Wł., 1996, *Wielkopolska*, Wyd. Muza, Warszawa).

² Brykowski R., 2001, *Wielkopolskie kościoły drewniane. Wykaz kościołów i kaplic drewnianych na terenie województwa wielkopolskiego opracowała Grażyna Ruszczyk*, Szlakami Polskiego Milenium, Patria Polonorum Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

⁵ Małuśkiewicz P., 2003, *Drewniane kościoły w Wielkopolsce*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Centrum Animacji Kultury, Poznań.

⁶ Ibidem.

⁷ Brykowski cytuje w swej książce (op. cit.) wypowiedź Wiszniewskiego z 1835 roku.

⁸ Reprint artykułu Kozickiego z 1913 roku (Kozicki Wł., 2000, *W obronie kościołów i cerkwi drewnianych* [w:] „W obronie kościołów i cerkwi drewnianych”, Stowarzyszenie Pracownia Kultury Tęcza, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Rzeszowie, s. 2–18).

⁹ Myczkowski Zb., 2001, *Ochrona przyrody i ochrona zabytków – konflikt czy współpraca* [w:] „Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne” (podręcznik dla studentów wyższych szkół technicznych pod red. K. Pałowski), Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków, s. 132–141.

¹⁰ Eliade M., 2005, *Święty obszar i sakralizacja świata* [w:] „Antropologia kultury zagadnienia i wybór tekstów”, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 149–157.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Cytat pochodzi ze wstępu autorstwa Ojca Jana Góry do książki Z. Górnickiego: *Woda w duchowych przeżyciach człowieka*, Wyd. M. Kraków 2008.

¹⁴ Sikora A., *Ofiarnicza przemiana człowieka dziełem Ducha Świętego* (artykuł zamieszczony na www.bkaznodziejska.pl, dostępny dnia 17.08.2009 r.).

¹⁵ Preisler M., 2006, *Środowisko geograficzno-przyrodnicze* [w:] „Puszcza Zielonka i okolice” – Przewodnik turystyczny, Związek Międzyligminny Puszcza Zielonka, Murowana Goślina, s. 4–7.

¹⁶ Położona w głębi Puszczy Zielonka wieś Głębocezek posiadała od 1445 r. prawa miejskie, które utraciła już w połowie XVI w. Istniał tam również od końca XIV w. kościół, który rozebrano w 1744 r. (Anders P., 2004, *Puszcza Zielonka*, Wielkopolska Biblioteka Krajoznawcza, nr 30, Poznań).

¹⁷ Myczkowski Zb., op. cit.